

Scribes' Religious Conflicts in Authentic Manuscripts of *Shahnameh* and Heroic Poetry Texts

Received: October 22, 2023/ Accepted: February 19, 2024

Reza Ghafouri¹

Abstract

The scribes' manipulations in their manuscripts is one of the most controversial issues in the field of critical correction of texts. One of the main reasons of the manipulations in the manuscripts is the scribes' religious inclination towards proving that their religion is right and rejecting other religions and sects. This study examined the scribes' religious conflicts in the authentic and well-known manuscripts of the *Shahnameh* and heroic poems after the book. It provided many examples about the manipulations in this kind of texts. Using an analytical method and library works, this study examined the scribes' religious conflicts in the authentic and well-known versions of the *Shahnameh* and heroic texts, especially in the *Jahangirnameh*. The analysis of the data showed that all scribes of the manuscripts, produced between the 7th to 9th centuries AH, are Muslims. It also showed that some additional religious verses can be seen in the primary heroic texts. Regarding the frequency of manipulations, *Jahangirnameh* is the only heroic poetry work that the frequency of scribes' religious manipulations are high in its manuscripts. In a manuscript of the poetry work which is kept in the National Library of France, the scribe's religious manipulations are evident. The scribe has changed all religious words, so that the subject in some cases has changed from the war between Iranian Muslims and infidels and idolaters to a war between religious Iranians and idolaters.

Keywords: Manuscript, Scribe, *Shahnameh*, Heroic poems, *Jahangirnameh*

1. Associate Professor in Persian Language and Literature, Vali-e-Asr University of Rafsanjan, Rafsanjan, Iran.
E-mail: reza_ghafouri1360@yahoo.com

Extended Abstract

1. Introduction

A controversial issue in the field of critical correction of texts is examining different types of manipulations that scribes do in their manuscripts. That is because most scribes of Persian manuscripts did not observe fidelity and for various reasons changed the correct versions. Among the major reasons for deliberate manipulations of the manuscripts is the scribes' religious conflicts towards proving the correctness of their religion and rejecting other religions and sects. The issue mostly has occurred where the composer or writer dealt with his religious beliefs. Few studies have been done so far on the scribes' manipulations and religious conflicts in the manuscripts of *Shahnameh*, and no independent research can be found on the heroic texts after the great work. Taking the issue into account, we tried to examine the scribes' religious conflicts in the authentic and well-known manuscripts of the *Shahnameh* and heroic poems after the book and to give many examples about their manipulations in this kind of texts.

2. Method

Applying an analytical method and using library resource, this study explored the scribes' religious conflicts in the authentic and well-known versions of the *Shahnameh* and heroic texts, especially in the *Jahangirnameh*. It was tried to see whether the scribes' religious manipulations had any impacts on the logical sphere of the stories.

3. Results

Before the emergence of the printing industry, copying or manuscripting the works of writers and poets were done by scribes. Scribes and copyists were often categorized into two groups: Those scribes who were poorly educated and lacked literary taste, and those scribes who were knowledgeable, skillful in researching, and well familiar with literary works, but were not faithful to the writers. They usually changed various texts while revising, simplification, and correcting the text. As *Shahnameh* was so popular among Iranians, it has always been manipulated by many scribes.

One of the most controversial debates on the *Shahnameh* is the religion of its composer. Many scholars have talked about the issue but the most authentic idea is that Ferdowsi follows Shiism. Ferdowsi's religion has always been one of the main debates among the scribes of the *Shahnameh*; that is the reason we can say without any doubt that the number of manuscripts that have survived the impacts of the

religious disputes is very few. Most of the studies conducted on the issue have dealt with the authenticity of the verses that praise the Kholafa Rashedin in the introduction of the *Shahnameh*. So, other religious conflicts of the scribes added to other parts of the work have been ignored or have not receive due attention. The additional religious verses of the manuscript of the *Shahnameh* can be categorized into several groups: 1) The verses on praising the Prophet of Islam. Considering their content, we cannot say without any doubt if the scribe holds the Shia religion or the Sunnah; 2) The verses that the Shia scribes have added to the *Shahnameh* to prove that Ferdowsi is a Shia; 3) The verses that the Sunni scribes have added to the manuscripts of *Shahnameh*. The most famous of the additions is the well-known four-verse piece that praise Kholafa Rashedin in the introduction of *Shahnameh*. Over the past years, researchers rejected this part; 4) Yet in some cases, the scribe is a Muslim, but his patriotic prejudices have made him ignore the religious conflicts.

4. Discussion and conclusion

Exploring some manuscripts of the *Shahnameh* and later heroic texts, especially the *Jahangirnameh*, the study achieved the following conclusions:

- 1) All scribes of the authentic and well-known manuscripts of *Shahnameh*, produced between the 7th to 9th centuries AH, are Muslims. There is not any sign of Zoroastrian scribes in this period. The manipulations of Muslim scribes towards proving the truth of their religion are trivial in some cases, but biased and aggressive in some other cases. The scribes' ideological conflicts are often mentioned in the preface of the *Shahnameh*, where the Prophet of Islam (PBUH) and his successor are mentioned, but there is usually no sign of any manipulation within the content. As some Muslim scribes found the introduction a good space to introduce their religious beliefs, they took the opportunity and added some verses to the text to show that Ferdowsi was a Shia or Sunni. The places that these verses have been added are different in different manuscripts. This clearly shows that we can doubt the authenticity of the religious verses added to the *Shahnameh*;
- 2) Some additional religious verses can be seen in the primary heroic texts. The verses are on the praise of the Prophet of Islam or the love of Imam Ali, the same subject that is found in the manuscripts of the *Shahnameh*, but Zoroastrian scribes' religious ideas have been added to some manuscripts of

the *Farmarnameh*, so that the scribes of these manuscripts have changed the content or added some verses to praise the Prophet of Behdin;

- 3) *Jahangirnameh* is the only heroic poetry work that the frequency of scribes' religious conflicts are high in its manuscripts. In a manuscript of the poetry work which is kept in the National Library of France and also in its lithograph, the scribe's religious manipulations are evident. This means that the scribe has changed all religious words, so that the subject in some cases has changed from the war between Iranian Muslims and infidels and idolaters to a war between religious Iranians and idolaters.

جدال‌های مذهبی کاتبان در دست‌نویس‌های معتبر شاهنامه و متون منظوم پهلوانی

تاریخ دریافت: ۳۰ مهر ۱۴۰۲ / پذیرش: ۳۰ بهمن ۱۴۰۲

رضا غفوری^۱

چکیده

یکی از مشکلات بزرگ و بحث برانگیز در حوزه تصحیح انتقادی متون، بررسی گونه‌های مختلف دستکاری‌های کاتبان در دست‌نویس‌ها است؛ زیرا اغلب کاتبان حوزه زبان فارسی، رعایت امانت نمی‌کردند و ضبط درست دست‌نویس‌ها را به دلایل گوناگونی تغییر می‌دادند. جدال‌های مذهبی کاتبان به منظور اثبات حقانیت مذهب خویش و در ردّ مذاهب و فرقه‌های مخالف، یکی از مهم‌ترین تصرفات عمدی آن‌ها به شمار می‌رفت و این امر بیشتر در جاهایی از متن روی می‌داد که شاعر یا نویسنده به بیان عقاید دینی خود می‌پرداخت. تاکنون درباره دستبردها و جدال‌های مذهبی کاتبان در دست‌نویس‌های شاهنامه، تحقیقات اندکی شده و متأسفانه درباره متون پهلوانی پس از آن هیچ پژوهش مستقلی صورت نپذیرفته است. توجه به این نکته سبب شد که در این مقاله، جدال‌های مذهبی کاتبان را که در دست‌نویس‌های معتبر و شناخته شده شاهنامه و منظومه‌های پهلوانی پس از آن روی داده بررسی کنیم و نمونه‌های مختلفی از دستکاری‌های آن‌ها را در این دسته متون نشان دهیم.

کلیدواژه‌ها: نسخه خطی، کاتب، شاهنامه، متون پهلوانی، جهانگیرنامه.

با اسکن تصویر، می‌توانید این مقاله را در تارنمای مجله مشاهده نمایید.

۱- مقدمه

نسخه‌های خطی ارزش‌والایی در حفظ فرهنگ و تمدن هر کشور و معرفی آن دارند؛ زیرا این دسته آثار، بی‌تردید قدمت اندیشه و تفکر بشر را به نسل‌های مختلف نشان می‌دهند. آن‌چنان‌که می‌دانیم در گذشته پیش از پیدایش صنعت چاپ، استنساخ یا نسخه‌برداری از آثار نویسندگان و شاعران، به دست کاتبان صورت می‌گرفت. کاتبان و نساخان اغلب شامل دو دسته بودند: نخست آن‌هایی که کم‌سواد بودند و از ذوق ادبی بهره‌چندانی نداشتند، دوم کاتبانی که اهل خواندن و تحقیق بودند و با آثار ادبی به‌خوبی آشنایی داشتند اما غالباً امانت‌دار خوبی نبودند و معمولاً متون مختلف را به‌منظور تهذیب، تسهیل و یا تصحیح متن تغییر می‌دادند. زبانی که از این دسته اخیر به ما رسیده کمتر از مضرات بی‌سوادی کاتبان دسته نخست نبوده است (جهانبخش، ۱۳۸۵، ص. ۱۳). به گفته یکی از پژوهشگران، «کاتب امین، از کاتب فاضل بهتر است؛ زیرا کاتب امین، متن را چنان‌که دیده می‌نویسد و کاتب فاضل، چنان‌با مهارت در متن دست می‌برد که اگر مصحح، اهل نباشد دستبرد او را با کلام نویسنده اشتباه می‌کند» (امیدسالار، ۱۳۸۹، ص. ۴۲۹).

دخل و تصرفات و اسقاط و افزوده‌هایی که کاتبان فاضل، در دست‌نویس‌ها به‌قصد تصحیح و پیراستن متن روا می‌داشتند و تغییراتی که برای بهسازی متون انجام می‌دادند عمدی و مغرضانه بود و هدفی در پی داشت (زرین‌کوب، ۱۳۷۷، ص. ۵۰). بنابراین «نوعی آگاهی از انگیزه‌های تصرف در هر متن، برای مصحح ضروری است تا منطق محتمل تصرف‌کننده را پیش‌بینی و در جهت عکس آن عمل نماید» (جهانبخش، ۱۳۷۸، صص. ۲۷-۲۸).

شماری از دستکاری‌های کاتبان، حاصل تعصبات دینی و عقیدتی آن‌ها بود. بیشتر این تصرفات اغلب به تغییر دادن برخی از اسامی و یا حذف و تبدیل عبارات دعایی و وصفی، در خصوص بزرگان فرقه‌های مذهبی خلاصه می‌شد. البته مواردی نیز وجود دارد که کاتب از روی تعصب به حذف پاره‌ای از مطالب کتاب که موافق و مطابق عقیده او نبوده پرداخته است (مایل هروی، ۱۳۸۰، ص. ۲۴۵). تاکنون محققان و نسخه‌پژوهان درباره‌گونه‌های مختلف دستبردهای کاتبان، تحقیقات مفصلی انجام داده‌اند اما در حوزه دستکاری‌های مذهبی آن‌ها، معمولاً به ذکر اشارات مختصری بسنده کرده و از آن گذشته‌اند؛ با این وجود پژوهش‌های نادر و ارزنده‌ای نیز در این زمینه صورت گرفته است. استاد شفیع‌کدکنی در یکی از مقالات ممتع خویش، نمونه‌هایی چند از تصرفات ایدئولوژیک کاتبان را در متون عرفانی و به‌ویژه در منطق الطیر عطار آورده (ر.ک: شفیع‌کدکنی، ۱۳۸۳، صص. ۹۴-۱۰۷) و در پایان به این نتیجه رسیده‌اند که: «...عامل از میان رفتن نسخه‌های کهن بسیاری از متون دینی و مذهبی، همیشه، حوادث طبیعی از قبیل

سیل و آتش‌سوزی و... نبوده است بلکه متولیان تحولات ایدئولوژیک جامعه، آن نسخه‌های کهن را عالماً و عامداً از بین برده‌اند تا هیچ‌کس در اصالت تحولات ایدئولوژیک مذهب تردید نکند» (همان، ص. ۱۰۷).

علی شاپوران نیز با بررسی دستکاری‌های مذهبی کاتب نسخه قاهره شاهنامه به این نتیجه رسیده است که «کاتب نسخه کهن قاهره (مورخ ۷۴۱ق) نوه یک روحانی و صوفی بزرگ و فرزند عالم صوفی دیگری است. چنین به نظر می‌رسد که او جزء گروهی از صوفیان است که در فاصله قرن ششم تا هشتم می‌کوشیده‌اند شاهنامه و اسلام را حتی الامکان به یکدیگر نزدیک کنند. این کاتب متن شاهنامه را بسیار دستکاری کرده است. او این کار را نه با برنامه‌ای نظام‌مند، بلکه با تصمیمات لحظه‌ای حین کتابت انجام می‌دهد و در نتیجه، در قبال مضامین مشابه همیشه یکسان رفتار نمی‌کند» (شاپوران، ۱۴۰۰، ص. ۵۵).

۲- اختلافات مذهبی کاتبان در دست‌نویس‌های کهن شاهنامه

شاهنامه به دلیل محبوبیتی که در میان ایرانیان داشته همواره از دخل و تصرفات متعدد کاتبان دور نمانده و آسیب‌های جدی دیده است؛ اما خوشبختانه در سال‌های اخیر، پژوهشگران به شمار بسیاری از این تصرفات و آسیب‌های متنی اشاره داشته‌اند (خالقی مطلق، ۱۳۶۵، صص. ۳۷۲-۳۸۰؛ خطیبی، ۱۳۸۵ الف/ص. ۵۴-۶۸؛ همو، ۱۳۸۵ ب/ص. ۱۱۲-۱۲۸). نولدکه با دریافت دستکاری‌های متعدد کاتبان می‌نویسد: «بی‌وجدانی نسخه‌نویسان ایرانی که نتیجه استعداد فراوان آن‌ها برای بیان ادبی است شاهنامه را حفظ نکرده است؛ به این موضوع باید تغییری را که به علل مذهبی داده شده است و تا حد زیادی اهمال کاری صریح را نیز اضافه کرد» (نولدکه، ۱۳۸۴، ص. ۱۹۵).

یکی از نکته‌های مهم درباره شاهنامه، بحث درباره مذهب سراینده آن است که تاکنون نظرهای متعددی درباره آن داده شده، اما موثوق‌ترین نظر همان است که فردوسی را بر مذهب شیعه خوانده‌اند (آیدنلو، ۱۳۹۰، صص. ۶۱-۶۳). مسأله مذهب فردوسی، همواره مورد توجه کاتبان شاهنامه بوده و به همین دلیل به جرأت می‌توان گفت که شمار دست‌نویس‌هایی که از جدال مذهبی کاتبان مبرا مانده بسیار محدود و نادر است (۱). متأسفانه اغلب پژوهش‌هایی که تاکنون در این زمینه شده مربوط به اصالت ابیات ستایش خلفای راشدین است که در مقدمه شاهنامه آمده (ر.ک: ادامه مقاله) و سایر پیکارهای مذهبی کاتبان که به بخش‌های دیگر دست‌نویس‌ها الحاق شده، اغلب مغفول مانده و یا کمتر بدان توجه شده است، در این جا، به بررسی بیت‌های مذهبی الحاق شده به دست‌نویس‌های معتبر شاهنامه می‌پردازیم و آن‌ها را به صورت ذیل دسته‌بندی می‌کنیم:

الف. ابیاتی که مضمون آن درود فرستادن به پیامبر اسلام (ص) و ستایش ایشان است؛ اما با توجه به محتوای آن، دقیق

نمی‌توان مذهب تشیع یا تسنن کاتب را مشخص نمود. مثلاً:

در پایان داستان نبرد گشتاسپ با ارجاسپ و پس از ستایش سلطان محمود، کاتب دست‌نویس‌های س و لی^(۲)

بیت معروف زیر را به متن افزوده‌اند:

هزاران درود و هزاران سلام ز ما بر محمد علیه‌السلام

(فردوسی، ۱۳۸۶، ۵/ص. ۲۱۸/پ ۲۲)

در پایان داستان اسکندر، پس از آفرین فردوسی بر محمود، دست‌نویس ل بیت زیر را افزوده است:

وزو بر روان محمد درود به یارانش بر هر یکی بر فرزند

(فردوسی، ۱۳۸۶، ۶/ص. ۱۲۹/پاورقی ۴)

این بیت در دست‌نویس‌های ق، س، ۲، ق، ۲، لی، ل، ۳، و، آ، ب، در آغاز داستان اشکانیان و پس از حمد خداوند،

افزوده شده است (ر.ک: همان، ۶/ص. ۱۳۵/پ ۱).

بیت زیر در دو دست‌نویس ق ۲ و پ، در پایان پادشاهی شاپور و پس از درود فرستادن بر مدفن پیامبر اسلام (ص)

به متن الحاق شده است:

محمد رسول خدای و امین که راه مسلمانان آورد و دین

(همان، ۶/ص. ۲۵۰/پ ۳۱)

کاتب دست‌نویس ق ۲ ابیات زیر را در داستان یافتن گنج گاوان و در ستایش بهرام گور افزوده است:

خدایا روان چنان شهریار روان کن به فردوس ای کردگار

ز روح محمد درودش نثار به هر ساعتی در هزاران هزار

(همان، ۶/ص. ۴۶۳/پ ۶)

ب. ابیاتی که کاتبان شیعی مذهب برای تثبیت شیعه‌گری فردوسی به شاهنامه افزوده‌اند. این ابیات الحاقی شامل چند

دسته است:

۱. بیت‌هایی که به امام اول شیعیان^(ع) اشاره دارد و لحن کاتب در آن‌ها ملایم است. شمار این دسته ابیات نسبت به

موارد دیگری که در دنباله مقاله خواهیم آورد انگشت‌شمار است. در مقدمه شاهنامه آنجا که فردوسی تلویحاً به تشیع

خود اشاره می‌کند کاتبان دست‌نویس‌های س، لن، ق^۲، آ، ب، دو بیت زیر را به متن الحاق کرده‌اند:

علی را چنین گفت و دیگر همین کزیشان قوی شد به هرگونه دین
نبی آفتاب و صحابان چو ماه به هم پستی یکدگر راست راه
(همان، ۱/ص. ۱۰/پ ۹)

۲. ابیاتی که به امام علی (ع) در کنار پیامبر اسلام (ص) اشاره دارد و از فضایل ایشان یاد می‌کند؛ مثلاً کاتبان دست‌نویس‌های س، لن، لی، لن^۲، ب، ایات زیر را پس از ستایش انوشیروان به متن افزوده‌اند:

نه برخاست چون او ز تخم کیان جز از احمد و حیدر از تازیان
(همان، ۷/ص. ۱۰۱/پ ۶)

در همین داستان، کاتب دست‌نویس س، ایات زیر را در ذکر فضایل پیامبر (ص) و امام علی (ع) ظاهراً از خود سروده و به متن الحاق کرده است:

... هزار آفرین باد بر جان او (= پیامبر) تن و جان ما زیر فرمان او
بر آن نامور حیدر هاشمی که مردی فزون داشت با مردمی
وصی نبی شیر پروردگار جوانمرد دین صاحب ذوالفقار
درود خداوند بر هر دوان درین هر دو بر جان نوشین روان
(همان، ۷/ص. ۱۰۱/پ ۱۰)

بیت زیر در دست‌نویس س^۲، در آغاز پادشاهی اشکانیان دیده می‌شود:

و زو بر روان محمّد درود دوم میر حیدر که چون او نبود
(همان، ۶/ص. ۱۳۵/پ ۱)

۳. ابیاتی که در آن‌ها صریحاً از امام علی (ع) در مقام وصی و جانشین پیامبر اسلام (ص) یاد می‌شود، مانند بیت نخست زیر که در دست‌نویس‌های ل، س، لن، ق^۲، لی، پ، آ، ل^۲، ب و سن ژوزف (ژ) و بیت دوم که در دست‌نویس‌های ف، ب، ل^۳، لن^۲، س^۲، سعدلو و سن ژوزف، افزوده شده است:

منم بنده اهل بیت نبی ستاینده خاک پای وصی
(همان، ۱/ص. ۱۰/پ ۱۰؛ همان، ۱۳۸۹، ۴۸۸ر)

... به دل گفت اگر با نبی و وصی شوم غرقه دارم دو یار وفی

(فردوسی، ۱۳۸۶، ص. ۱/۱۰؛ همان، ۱۳۸۹، ۴۸۸؛ همان، ۱۳۷۹، ۸)

۴. ابیاتی که در آن‌ها زبان کاتب شیعی متعصبانه و تهدیدآمیز است، مانند ابیات زیر در ردّ و نکوهش دشمنان امام علی^(ع) که به دست‌نویس‌های ل، س، لن، ق، آ، و، آ، ل، ب الحاق شده است^(۳):

نباشد جز از بی‌پدر دشمنش که یزدان به آتش بسوزد تنش

هر آن کس که در دلش بغض علی است از او زارتر در جهان زار کیست

(فردوسی، ۱۳۸۶، ص. ۱/۱۱؛ همان، ۱۳۸۶، ۶)

مضمون دشمنی با امام اول شیعیان^(ع) که تاوان سختی به دنبال خواهد داشت، در بخش دیگری از شاهنامه، آنجا که فردوسی به حبّ امام علی^(ع) و خواهشگری از ایشان در روز محشر اشاره می‌کند به گونه‌ی دیگری در دست‌نویس‌های س، ک، ل، س، ق، ل، لی، و، آ دیده می‌شود:

وگر در دلت زو بود هیچ ریغ بدان که بهشت از تو دارد دریغ

(همان، ۱۳۸۶، ص. ۱/۱۶؛ همان، ۱۳۸۶، ۱۷)

یکی از نکته‌های درخور توجه درباره‌ی بیت‌های شیعه‌گرای الحاق شده به شاهنامه، این است که این ابیات جای ثابت و مشخصی ندارند و جای آن‌ها در دست‌نویس‌ها متفاوت است. با توجه به این نکته می‌توان عدم اصالت برخی از آن‌ها را نشان داد و متن شاهنامه را از وجود آن‌ها پیراست. مثلاً بیت زیر در بعضی دست‌نویس‌ها در آغاز پادشاهی شاپور اردشیر آمده حال این که در دست‌نویس‌های ق، آ، و، در پایان داستان جنگ بزرگ کی خسرو افزوده شده است (همان، ۱۳۸۶، ص. ۱/۴؛ همان، ۱۳۸۶، ۳۷۴؛ همان، ۱۳۸۶، ۱۰):

سر انجمن بد ز یاران علی که شیعیش خواند علی ولی

(همان، ۱۳۸۶، ص. ۱/۶؛ همان، ۱۳۸۶، ۲۴۱)

و یا بیت زیر که در دست‌نویس‌های ل، س، لن، ق، پ، و، آ، ل، ب، در مقدمه شاهنامه دیده می‌شود ولی در دست‌نویس‌های ق، آ، و، در پایان داستان جنگ بزرگ کی خسرو (همان، ۱۳۸۶، ص. ۱/۴؛ همان، ۱۳۸۶، ۳۷۴)، در دست‌نویس‌های ک، س، ل، لی، آ، ب، در آغاز داستان اسکندر و در دست‌نویس‌های ل، لن، پ، ل، در آغاز پادشاهی شاپور اردشیر (همان، ۱۳۸۶، ص. ۱/۶؛ همان، ۱۳۸۶، ۲۴۱) آمده است:

نباشد جز از بی‌پدر دشمنش که یزدان به آتش بسوزد تنش
(همان، ۱/ص. ۱۱/پ ۶)

ج. برخی کاتبان سنی مذهب نیز بیکار ننشستند و هر یک به‌نوبه خود بیت‌هایی به متن شاهنامه افزودند تا فردوسی را اهل تسنن معرفی کنند (آیدنلو، ۱۳۹۰، ص. ۶۴). معروف‌ترین نمونه این الحاقیات، همان قطعه چهاربیتی معروف ستایش خلفای راشدین در مقدمه شاهنامه است که در بیشتر دست‌نویس‌ها دیده می‌شود (فردوسی، ۱۳۸۶، ۱/ص. ۱۰/پ ۳؛ همان، ۱۳۷۹، ص. ۷) و برخی پژوهشگران در عدم اصالت آن دلایلی چند آورده و حق مطلب را به‌خوبی ادا کرده‌اند (ر.ک: خالقی‌مطلق، ۱۳۷۱، صص. ۳۴۶-۳۵۰؛ همو، ۱۳۷۲، صص ۱۲۹-۱۳۴؛ دوستخواه، ۱۳۸۰، ص. ۱۱۶).

لحن و شیوه بیان کاتبان اهل تسنن نیز گاهی همچون کاتبان شیعی، ملایم و دور از تعصب است؛ مانند قطعه زیر که در دست‌نویس‌های س، ق، ک، ل^۲، س^۲، لی، ب در خطبه یزدگرد آمده است:

چنان بد کجا سرفراز عرب که از تیغ او روز گشتی چو شب
که بد شمع دین و چراغ بهشت که در کشور او مرد بی‌دین نهشت
عمر آن که بد مؤمنان را امیر ستوده ورا خالق بی‌ظنیر
(فردوسی، ۱۳۸۶، ۸/ص. ۴۱۱/پ ۱۳)

اما گاهی لحن تند و متعصبانه‌ای نیز از آن‌ها دیده می‌شود، مانند ابیات زیر که در دست‌نویس‌های ل، آ، ب، به مقدمه شاهنامه افزوده شده است:

توبر خارجی لعنتی کن مدام و بر رافضی همچنین کن مدام
ابوبکر و حیدر چو بر کوثرند کجا خارجی رافضی در خورند
تو سنی بزی تا بود هر دو دوست ره رستگاری از این است و اوست
(همان، ۱/ص. ۱۱/پ ۸)

د. گاهی کاتب مسلمان بوده اما تعصبات ملی و میهنی بر او غلبه یافته و ترک ادب شرعی کرده است. برای مثال، کاتب مسلمان دست‌نویسی از شاهنامه مورخ ۸۴۸ ه. ق، محفوظ در کتابخانه واتیکان، به نام علی ابن نظام دامغانی، بیت تعرض آمیزی پس از بیت معروف (چو با تخت منبر برابر کنند/ همه نام بوبکر و عمر کنند) در نامه رستم فرخزاد به

برادرش، به دست‌نویس خود افزوده است. از آنجاکه دست‌نویس کتابخانه واتیکان در شهر یزد کتابت شده (ر.ک: خالقی مطلق، ۱۳۶۴، ص. ۳۹۶) احتمالاً کاتب هنگام سرودن و یا افزودن این بیت، تحت تأثیر اندیشه‌های زردشتیان آن دیار قرار گرفته است:

ز عثمان و حیدر بگیرد شمار نماند به گیتی یکی نامدار
(فردوسی، ۱۳۸۶، ۸/ص. ۴۱۷/پ ۱۸)

۳- جدال‌های دینی کاتبان در برخی دست‌نویس‌های متون پهلوانی

گذشته از شاهنامه در برخی دست‌نویس‌های متون پهلوانی نیز، دستکاری‌های مذهبی و متعصبانه کاتبان دیده می‌شود؛ مثلاً کاتب مسلمان یکی از دست‌نویس‌های بهمن‌نامه، ظاهراً ابیات سروده ایرانشاه را که در منقبت پیامبر اسلام (ص) آمده چندان منسجم و عالی ندانسته به همین دلیل آن‌ها را حذف و ابیات دیگری را جایگزین آن کرده است (ایران‌شاه بن ابی‌الخیر، ۱۳۷۰، ۴/پ ۶). در دست‌نویس‌های متعدّد فرامرنامه بزرگ و کوچک نیز شاهد الحاق ابیاتی هستیم که ارادت کاتب را به امام اول شیعیان (ع) نشان می‌دهد (فرامرنامه بزرگ، ۱۳۹۴، ۲۴۹/پ ۱۶؛ مرزبان فارسی، ۱۳۹۹، ۱۲۴/پ ۱).

یکی از نکته‌های درخور توجه، تصرّفات کاتبان زردشتی در فرامرنامه بزرگ است؛ مثلاً در چاپ سنگی این کتاب که سال‌ها پیش به همت رستم سروش تفتی در بمبئی انتشار یافت ابیاتی در ستایش زردشت دیده می‌شود که به احتمال بسیار از افزوده‌های یکی از کاتبان زردشتی این منظومه است؛ زیرا اولاً این ابیات تنها در چاپ سنگی آمده و در دست‌نویس‌های دیگر نشانی از آن نیست؛ ثانیاً هیچ سند قطعی در دست نداریم که شاعر گمنام این منظومه را بر دین بهی فرض کنیم تا به تبع آن، این ابیات را سروده او بدانیم. ابیات الحاقی یاد شده چنین است:

که از عهد آن شاه بنا آفرین زراثشت اسفنتمان گزین
پدید آمد و گشت ایران زمین به کردار باغ بهشت برین...
کتاب فروزنده زند و اُست که زنگ جهالت به گیتی بشست
یک و بیست نسک آن کتاب گزین بیاورد و شست او جهان را زمین
(فرامرنامه بزرگ، ۱۳۹۴، ۱۵۰/پ ۷)

در داستان تخت طاقدیس، شاعر پس از توصیف این تخت و چگونگی توجه پادشاهان ایران به آن می‌گوید:

بدین گونه بُد تا به گاه عمر که از وی عجم گشت زیر و زیر
 ز یکدیگر آن تخت را برگشاد وزان بهره هرکسی را بداد
 (ر.ک: فرامرنامه بزرگ، ۱۳۹۴، ص. ۲۰۹/۲۹۱۴-۲۹۱۵)

اما یکی از کاتبان زردشتی این منظومه و یا شاید رستم سروش تفتی، ابیات بالا را دستکاری کرده و آن‌ها را این چنین متعصبانه و شدیدالحن آورده است:

بدین گونه بد تا به گاه عمر نحوس اختر بد رگ بی‌پدر
 که بر خواهش چرخ بیدادگر شد ایران از آن دیو زیر و زیر
 (فرامرنامه، ۱۳۲۴، ص. ۲۷۹)

همچنین یکی از کاتبان زردشتی مذهب، بیت معروف (هزاران درود و هزاران سلام/ ز ما بر محمد علیه السلام) را که به گونه‌های مختلفی در بسیاری از دست‌نویس‌های شاهنامه و متون پهلوانی ضبط شده به صورت زیر به پایان فرامرنامه بزرگ الحاق کرده است:

هزاران درود و هزاران سلام ز ما بر زراثشت علیه السلام
 (فرامرنامه بزرگ، ۱۳۹۴، ص. شصت‌ونه)

این بیت در دست‌نویس دیگری از فرامرنامه بزرگ مندرج در یکی از نسخ شاهنامه، که به دست یکی دیگر از کاتبان زردشتی کتابت شده این‌گونه ضبط شده است:

هزاران درود و هزاران سلام ز ما باد بر روی نیکان مدام
 (فردوسی، بی‌تا، ص. ۴۶۵)

تغییر ضبط‌ها و آوردن ضبطی که مطابق میل کاتبان بود گاهی در برخی سرنویس‌ها نیز دیده می‌شود. بر پایه سرنویس یکی از دست‌نویس‌های فرامرنامه کوچک مضبوط در کتابخانه بریتانیا به شماره Or. 2926، پس از شکست خوردن جوکیان هند از فرامرز و شکستن بت‌ها، همگی به دین اسلام روی می‌آورند (مرزبان فارسی، ۱۳۹۹، ص. ۱۲۱/۵). وقوع این علت را می‌توان به دو گونه توجیه کرد: احتمالاً کاتب مسلمان این دست‌نویس تمایل داشته که قهرمان منظومه‌ای را که به کتابت آن اشتغال داشت مسلمان معرفی کند. احتمال دیگر این که کاتب تحت تأثیر فضای فرهنگی سده‌های متأخر، همه قهرمانان ملی را مسلمان دانسته است. درباره این نکته در صفحات آینده بیشتر سخن خواهیم گفت.

۴- جدال‌های مذهبی کاتبان در دست‌نویس‌های جهانگیرنامه

پیش‌تر نمونه‌هایی از ورود عقاید دینی کاتبان و جدال‌های مذهبی ایشان را در دست‌نویس‌های شاهنامه و متون پهلوانی نشان دادیم و گفتیم که کاتبان عقاید خود را گاه با بیانی ملایم و گاه با لحن تند و متعصبانه‌ای در ردّ فرقه‌های مخالف بیان می‌کردند. نکته‌حائز اهمیت این است که در هیچ‌کدام از این تصرّفات و دستکاری‌ها، سیر منطقی و یا درون‌مایه‌داستان به هم نریخته زیرا افزودگی‌ها و یا جرح‌و‌تعديل‌ها اغلب در جاهایی است که شاعر و یا قهرمان داستان، عقاید مذهبی خود را بیان می‌کند و بیشتر این دستکاری‌ها درون‌مایه‌داستان را تغییر نمی‌دهد اما در جهانگیرنامه‌سروده‌قاسم مادح وضع به گونه‌دیگری است و جدال‌های مذهبی برخی کاتبان، ویژگی‌های فکری این منظومه را تغییر داده است. پیش از ورود به این مبحث، نخست باید درباره‌زمان احتمالی سرایش این منظومه سخن بگوییم.

نخستین بار ژول مول در دیباچه خود بر شاهنامه، جهانگیرنامه را منظومه‌ای متعلّق به قرن پنجم معرفی کرد (مول، ۱۳۵۴، ص. ۴۳). سعید نفیسی بر آن بود که روایت جهانگیرنامه در کنار شمار دیگری از روایات منظومه‌های پهلوانی، یا مستقیم به پهلوی نوشته شده و یا این که از یونانی، سریانی و غیره به پهلوی درآمده است^(۴) (نفیسی، ۱۳۴۴، ص. ۱۴) با این حال این پژوهشگر به زمان سرایش جهانگیرنامه اشاره‌ای نمی‌کند. ذبیح‌الله صفا با توجه به برخی مختصات فکری و ادبی جهانگیرنامه، آن را متعلّق به اواخر قرن ششم (به احتمال ضعیف) و یا قرن هفتم (به احتمال قوی) دانست و این توضیح را نیز اضافه کرد که ظاهراً بعدها در حدود قرن نهم، کاتبان در دست‌نویس‌های جهانگیرنامه دست برده و بیت‌هایی به آن الحاق کرده‌اند (صفا، ۱۳۶۳، ص. ۳۳۲). چندی بعد حدس این پژوهشگر در نوشته‌های دیگران تکرار شد (ر.ک: ریپکا، ۱۳۸۵، ص. ۲۳۶؛ جهان‌تاب، ۱۳۸۱، ص. ۳۰۲؛ شریفی، ۱۳۸۷، ص. ۴۹۲؛ نیازکار، ۱۳۸۶، ص. ۵۹۳؛ ذوالفقاری-جعفری، ۱۳۹۴، ص. ۲۴۸). خالقی مطلق جهانگیرنامه را در کنار شمار دیگری از متون پهلوانی، با قید احتمال سروده‌قرن ششم دانسته است (خالقی مطلق، ۱۳۸۶، ص. ۱۸۶). فان زوتفن به تبعیت از سخن صفا، دوره سرایش آن را بین سده‌های ششم تا نهم نوشته است (Zutphen, 2014, p. 78). در برخی دانشنامه‌ها به تقلید از سخن صفا، دوره سرایش جهانگیرنامه متأخرتر از قرن نهم خوانده نشده بدون آن که آغازی برای سرایش آن تعیین کنند (مصاحب، ۱۳۸۱، ص. ۷۷۹؛ اوشیدری، ۱۳۸۶، ص. ۲۳۹). برخی پژوهشگران به استناد بی‌بی‌بی از این منظومه که مشابه آن در گلستان سعدی نیز دیده می‌شود دوره سرایش آن را پس از سال ۶۵۶ احتمال داده‌اند (محقق، ۱۳۸۰، ص. ۹؛ آیدنلو، ۱۳۸۸، ص. ۲۵). از نظر دوبلوا این منظومه به‌طور

گسترده از واژگان عربی و مفاهیم اسلامی بهره برده است، بنابراین به نظر می‌رسد که از دیگر آثار متعلق به این ژانر ادبی متأخرتر است (De Blios, 1998, p. 476) اما این پژوهشگر به دوره احتمالی سرایش آن اشاره‌ای نمی‌کند. امیدسالار زمان سرایش جهانگیرنامه را از ادوار یاد شده متأخرتر می‌داند و آن را به دوره صفویه و یا حتی دوره زندیه و قاجاریه می‌رساند (امیدسالار، ۱۳۸۱، صص. ۴۵۴). در نقد سخن امیدسالار باید گفت که چون یکی از دست‌نویس‌های این اثر در تاریخ ۲۹ ذی‌الحجه سال ۱۱۱۲ مصادف با حکومت شاه سلطان حسین صفوی کتابت شده پس تعلق این منظومه به دوره پس از صفویه، کاملاً منتفی است؛ اما حدس ایشان در تعلق احتمالی آن به دوره صفویه، همچنان بر قوت خود باقی است. اخیراً یکی از پژوهشگران جوان بیت آخر این منظومه (به نظم آمد این دفتر اندر هرات/ به توفیق «جبار موت و ممات») را ماده تاریخی برای سرایش این منظومه دانسته و سال سرایش آن را ۱۰۷۷ ه. ق یعنی هم‌زمان با درگذشت شاه‌عباس دوم و بر تخت نشستن شاه صفی دوم معرفی کرده است (مهرداد، ۱۳۹۷، صص. ۲۰۰-۲۰۱). نگارنده پیش‌تر با توجه به آمدن واژه هرات در بیت پایانی این منظومه، حدس زده بود که شاید جهانگیرنامه در قرن نهم و در دوره‌ای که فرزندان تیمور در هرات به سر می‌بردند و به شاعران و هنرمندان توجه خاصی می‌کردند سروده شده است (غفوری-امینی، ۱۳۹۳، صص. ۳۰۹) اما اکنون با یافتن دست‌نویس‌های بیشتر و با توجه به ویژگی‌های سبکی جهانگیرنامه، احتمال می‌دهد که این منظومه نیز مانند شمار دیگری از متون پهلوانی، متعلق به قرن دهم به بعد است. نگارنده در تصحیح انتقادی تازه‌ای که از این منظومه انجام داده دست‌نویسی از این منظومه را که در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود اساس پیرایش خود قرار داده است. در این دست‌نویس بسیاری از ضبط‌های کهن حفظ شده اما شماری دستکاری‌های کاتبان نیز در آن دیده می‌شود. خوشبختانه در دو دست‌نویس دیگر این منظومه که در کتابخانه‌های ایندیا آفیس و آستان قدس^۱ نگهداری می‌شود، شمار بسیاری از ضبط‌های کهنی باقی مانده که در دست‌نویس پاریس دگرگون شده است.

یکی از دستکاری‌های مهم مذهبی کاتب دست‌نویس پاریس که در چاپ سنگی این کتاب نیز دیده می‌شود، تغییر دادن ضبط‌هایی است که مفاهیم مذهبی دارند. این دخل و تصرفات و دستکاری‌ها شامل موارد ذیل است:

۱. تغییر ضبط **مسلمان** به **به‌دین**؛ بسامد این تغییر در این منظومه بالا است:

همه هم‌رهانش **مسلمان** شدند چو او سر به سر اهل ایمان شدند

(مادح، بی تا، ایندیا آفیس، ۲۱ پ)

نسخه پاریس: همه هم‌رهانش به **به‌دین** شدند (همان، بی تا: پاریس، ۵۳ پ).

مسلمان شو و راه حق در پذیر
ره کفر بگذار و اسلام گیر
(همان، ایندیا آفیس، ۲۹ پ)

نسخه پاریس: به بهدین شو و راه حق در پذیر/ ره کفر بگذار و حق دین گیر (همان، پاریس، ۵۹ ر).

۲. تغییر ضبط مسلمان به ایران

مسلمان آباد نامش نهاد
به اسلام دین انتظامش نهاد
ز تاریخ دور یل نامدار
مسلمانی آباد نامش شمار
(مادح، بی تا، ایندیا آفیس، ۲۹ پ)

نسخه پاریس: به ایرانی آباد نامش نهاد/ به اقرار وی انتظامش نهاد- ز تاریخ دور یل نامدار/ به ایرانی آباد نامش شمار
(همان، پاریس ۵۹ پ).

چاپ سنگی: به ایرانی آباد نامش نهاد/ یل پیلتن انتظامش نهاد- ز تاریخ دور شه نامدار/ به ایرانی آباد نامش شمار
(همان، ۱۳۲۵، ص. ۵۳).

چو صف سپاه عدو گشت راست
خروش از سپاه مسلمان بخواست
(همان، آستان قدس، ۴۷ ر)

نسخه پاریس: ... خروش دلیران ایران بخواست (همان، پاریس، ۹۲ پ)

چاپ سنگی: ... خروش از دلیران ایران بخواست (همان، ۱۳۲۵، ص. ۲۲۸)

۳. تغییر ضبط مسلمان به پشیمان

از آن قوم بعضی مسلمان شدند
از آن کفر و کین پاک دینان شدند
(همان، مجلس، ۱۵۲)

پ: از آن قوم بعضی پشیمان شدند (همان، پاریس، ۹۴ پ)

چو گردی مسلمان دهم کام تو
سپارم به دستت دلارام تو
(همان، آستان قدس، ۶۹ ر)

پ: چو گردی پشیمان دهم کام تو (همان، ۱۱۰ ر)

س: اگر در پذیری دهم کام تو (همان، ۱۳۲۵، ص. ۳۱۴)

۴. تغییر ضبط اسلام/ اسلامیان به ایران/ ایرانیان

سپاه عاد در توصیف سپاه جهانگیر می‌گویند:

دلیرند این جمله **اسلامیان** که بستند بر کینه ما میان
(همان، ایندیا آفیس، ۶۶ پ)

نسخه پ: دلیرند این قوم ایرانیان (همان، ۹۱ ر)

بیایند **اسلامیان** سوی من کسی کاو بود هم‌ترازوی من
(همان، ایندیا آفیس، ۶۶ پ)

نسخه پ و چاپ سنگی: بیایند ایرانیان سوی من (همان، پاریس، ۹۱ ر)

چو من تنگ سازم پی کین کمر ز **اسلامیان** کس نبیند اثر
(همان، آستان قدس، ۴۷ ر)

نسخه پ، چاپ سنگی: ... ز ایرانیان کس نبیند اثر (همان، پاریس، ۹۲ پ؛ همان، ۱۳۲۵، ص. ۲۲۷)

۵. تغییر ضبط اسلام به یزدان/ ایزد

اسیران کافر هر آن کس که بود بدو دین **اسلام** عرضه نمود
(همان، مجلس، ۱۵۲)

پ: ... بدو دین یزدان عرضه نمود (همان، پاریس، ۹۴ پ).

جهانگیر گفتش که ای بی‌نظیر بیادین **اسلام** را در پذیر
(همان، ۶۹ ر)

پ، بیادین یزدان ز مادر پذیر (همان، پاریس، ۱۰۹ پ)

س: بیادین ایزد ز مادر پذیر (همان، ۱۳۲۵، ص. ۳۱۴)

گرفتم ره دین **اسلام** پیش نهادم برون پای از این کفر و کیش
(همان، ایندیا آفیس، ۸۴ ر)

س: گرفتم ره دین یزدان به پیش (همان، ۱۳۲۵، ص. ۳۲۴)

۶. تغییر ضبط مسلمان به صفت ساده

چو فرهاد روی دلاور بدید بگفت ای مسلمان زمانت رسید
(همان، آستان قدس^۱، ۶۴ر)

نسخه‌های پاریس، مجلس، آستان قدس^۲ و چاپ سنگی: بگفت ای دلاور زمانت رسید
مسلمان شو و راه حق در پذیر ره کفر بگذار و اسلام گیر
(همان، ایندیا آفیس، ۲۹ پ)

چاپ سنگی: بشو صادق و راه حق در پذیر/ که نبود کسی غیر حق دستگیر (همان، ۱۳۲۵، ص. ۵۰)
۷. تغییر ساختار مصراع به منظور حذف واژه مذهبی

ز اسلام او گشت شاد انجمن که شد شاد ز اسلام سرو چمن
(همان، آستان قدس^۱، ۶۹ر)

پ: وزان دین پذیری همه شاد شد/ که راه کزی جمله بر باد شد (همان، پاریس، ۱۱۰ ر)
س: وزان دین پذیریش گشتند شاد/ پس آن‌گه دلیران باقر و داد... (همان، ۱۳۲۵، ص. ۳۱۵)
... که آید سوی راه اسلام و دین برون آید از کفر و از راه کین
(همان، ایندیا آفیس، ۸۴ر)

پ: که آید سوی راه یزدان پرست/ بیندازد این بت پرستی ز دست (همان، پاریس، ۱۱۱ پ)
س: بدان تا گراید سوی راه حق/ دل تیره‌اش گردد آگاه حق (همان، ۱۳۲۵، ص. ۳۲۳)

دلارام شد واقف از کار یار که او گشت در دین حق استوار
شد آن هم مسلمان بر دلتواز ز جان کرد اقرار بر بی‌نیاز
(همان، آستان قدس^۱، ۶۹ر)

پ: شد او شاد و خرم به پرده‌سرای (همان، پاریس، ۱۱۰ ر)

ممکن است این پرسش مطرح شود که چه گونه می‌توان اصالت ضبط‌های مسلمان و اسلام را تأیید کرد اما ضبط‌های بهدین، ایزد و یا ایران را که در دست‌نویس پاریس و چاپ سنگی آمده بی‌اعتبار دانست؟ برای پاسخ به این پرسش می‌توان سه دلیل آورد:

الف. ضبط‌های بهدین، ایزد/ یزدان و ایران تنها در دست‌نویس پاریس و چاپ سنگی آمده که هر دو از یک خانواده‌اند حال این که دست‌نویس‌های مجلس و آستان قدس^۲ با وجود خویشاوندی با دست‌نویس پاریس، این ضبط‌ها را تأیید نمی‌کنند، اما ضبط‌های مسلمان و اسلام نه‌تنها در دست‌نویس ایندیا آفیس که قدیمی‌ترین نسخه شناخته شده از جهانگیرنامه است آمده بلکه در دست‌نویس‌های معتبر دیگری که با ایندیا آفیس از یک سلسله نسب نیستند نیز دیده می‌شود.

ب. نکته مهم دیگر توجه به زمان سرایش این منظومه است. پیش‌تر اشاره کردیم که پژوهشگران و محققان، دوره سرایش جهانگیرنامه را از قرن پنجم تا دوره صفویه احتمال داده‌اند اما شواهد و قرائن متن حاکی از آن است که به احتمال بسیار، این منظومه در دوره صفویه سروده شده است. یکی از موضوعات اصلی جهانگیرنامه، جنگ‌های مذهبی آن است، مضمونی که پیشینه‌ای طولانی در حماسه‌ها دارد و قدمت آن به یادگار زریان می‌رسد. این مضمون در شاهنامه در جنگ‌های ایرانیان با ارجاسب و همچنین در نبردهای ایرانیان با رومیان و اعراب مسلمان در دوره ساسانیان دیده می‌شود. در این داستان‌ها، ایرانیان به‌دین در حال نبرد با پیروان مذاهب دیگر هستند. می‌دانیم که اسفندیار معروف‌ترین پهلوان مذهبی شاهنامه است اما از شرکت رقیب اورستم و افراد خاندانش در جنگ‌های مذهبی نشانی نیست و این نکته در آن دسته منظومه‌های پهلوانی که قدمت روایت دارند نیز دیده نمی‌شود و تنها یک بار در بخش پایانی فرامرنامه کوچک، هنگام مناظره فرامرز با برهمن اشاره می‌شود که درنهایت به پیروزی فرامرز و یزدان‌پرستی هندوان ختم می‌شود (ر.ک: مرزبان فارسی، ۱۳۹۹، صص ۱۱۲-۱۲۴). از این مختصر می‌توان نتیجه گرفت که در شاهنامه و متون پهلوانی قدیم، غالباً رستم و قهرمانان خاندانش، نه پهلوانان دینی بلکه پهلوانان ملی به‌شمار می‌رفتند.

در آن دسته متون پهلوانی که احتمالاً از قرن دهم به بعد و مقارن با حکومت صفویه شیعه‌مذهب سروده شده وضع به گونه دیگری است. در بانوگشسپ‌نامه روایت شده که رستم با یاری خداوند، در طلسم کافری را بسته است (بانوگشسپ‌نامه، ۱۳۸۲، صص ۹۴۳/۱۲۳). در زرین‌قبا نامه زال به آصف می‌گوید شاه ایران و همه پهلوانان، دین پیامبر اسلام (ص) را پذیرفته و به دوازده امام (ع) ایمان آورده‌اند (زرین‌قبا نامه، ۱۳۹۳، صص ۵۰۳/۶۶۹۷-۶۷۰۰). بر پایه رستم‌نامه، رستم پس از در ماندگی در برابر نیرو و قدرت امام اول شیعیان (ع)، مطیع آن حضرت شد و دین اسلام را پذیرفت (رستم‌نامه، ۱۳۸۷، صص ۱۳-۱۵). در شهریارنامه آمده رستم پس از شنیدن وصایای کههد، به امام علی (ع) ایمان آورد و دوستی و محبت آن حضرت با گلش آمیخته شد (مختاری، ۱۳۹۷، صص ۸۵۶/۸۲۷۷). در

داستان‌های شفاهی و نقلی نیز بارها به مسلمان بودن پهلوانان خاندان رستم اشاره می‌شود (ر.ک: آیدنلو، ۱۳۸۷، صص. شانزده و هفده). از نظر یکی از پژوهشگران، دلیل این امر این است که در محیط متعصب حکومت صفوی، که فتوهای متعددی در رد خواندن و شنیدن داستان‌های ملی صادر می‌شد ایرانیان شیعه‌مذهب و شاهنامه دوست، ناگزیر بودند که رستم مجوس و پهلوانان و شهیاران حماسه ملی خود را از رد و انکار برخی علمای زمان دور بدارند و آن‌ها را مسلمان، نمازگزار، آشنا با قرآن، شیعه و ... معرفی کنند (همو، ۱۳۸۷، صص. بیست‌ونه؛ همو، ۱۳۹۱، ص. ۶۲) بنابراین دور از ذهن نیست که در جهانگیرنامه نیز رستم پهلوان مسلمانی معرفی شود که هر لحظه برای برانداختن بت‌پرستی جامه رزم بپوشد و جهاد کند. یکی از مستشرقان می‌نویسد: «در حماسه‌های متأخر، جنبه‌های دینی قوت می‌گیرد. مجاهدان دینی جانشین پهلوانان می‌شوند تا این که در جهانگیرنامه که سخت تازی مآب است اسلام رنگ تعصب به خود می‌گیرد» (ریپکا، ۱۳۸۵، ص. ۲۳۸). با این توضیحات می‌توان نتیجه گرفت که ضبط‌های مسلمان و اسلام که در چند دست‌نویس معتبر جهانگیرنامه آمده، ضبط‌هایی اصلی و ضبط‌های ایران، بهدین و ایزد/ یزدان که در نسخه پاریس و چاپ سنگی دیده می‌شود ضبط‌هایی ساختگی و نتیجه دخل و تصرف کاتبان است.

ج. یکی از دلایل مهم در عدم اصالت ضبط‌های یادشده، خطاهای فاحشی است که گاهی کاتب دست‌نویس پاریس مرتکب شده است؛ مانند ابیات زیر:

چو بنشست (رستم) بر تختِ جمهور شاه	چنین گفت با سروران سپاه
که آن‌کس امان یابد از تیغ من	که اسلام گیرد در این انجمن ...
به بهدین شدند آن خلائق همه	بتان شد ز اسلامیان تفرقه

(مادح، بی تا، پاریس ۵۹پ)

چنان‌که ملاحظه می‌شود کاتب این دست‌نویس، در مصراع چهارم ضبط اسلام را تغییر نداده اما در مصراع پنجم، ضبط مسلمان را به بهدین برگردانده است. در مصراع آخر نیز بی‌الثقاتی از خود نشان داده و ضبط اسلامیان را به حال خود رها کرده است.

شاهد دیگر در درستی حدس ما این است که افراط کاتب دست‌نویس پاریس در دخل و تصرفات، گاه به حدی است که اصول قافیه را رعایت نمی‌کند، به بیان دیگر قافیه ابیات را فدای ضبط‌های ساختگی خود می‌کند؛ مانند نمونه‌های زیر:

به اخلاص خود چون مسلمان شدند / ز صدق و یقین نور ایمان شدند
(همان، آستان قدس، ۹۸پ)

پ: به اخلاص چون من بهدین شدند (؟) / ز صدق و یقین اهل ایمان شدند (همان، پاریس، ۱۲۳پ)
ز پندت نخواهم مسلمان شدن / وزین بت پرستی پشیمان شدن
(همان، تهران، ۲۶۰پ)

پ: به پندت نخواهم به (= ز) بهدین شدن / وزین بت پرستی پشیمان شدن (همان، پاریس، ۱۳۸پ).
در این شواهد، ضبط نادرست و ساختگی به‌دین یک بار با ایمان و بار دیگر با پشیمان هم قافیه شده و همین امر قافیه را معیوب ساخته است.

پرسش دیگری که به ذهن می‌رسد این است که چرا کاتبان دست‌نویس پاریس و دست‌نویس مبنای چاپ سنگی، رعایت امانت نکرده و دست به چنین تصرفاتی زده‌اند؟ برای پاسخ به این پرسش دو احتمال وجود دارد:

الف. دست‌نویس پاریس شامل سه منظومه فرامرنامه کوچک، جهانگیرنامه و بانوگشسپ‌نامه است و در تاریخ ۱۱۷۳ق در شهر سورت گجرات هند کتابت شده است. در آغاز فرامرنامه کوچک عبارت: «به نام ایزد بخشاینده که بخشایش مهربان دادگر»^(۵) و در آغاز جهانگیرنامه عبارت «به نام ایزد بخشاینده بخشایشگر مهربان دستگیر» آمده که احتمالاً حاصل قلم کاتبی زردشتی است نه مسلمان. از سوی دیگر در پایان فرامرنامه کوچک بیت (هزاران درود و هزاران ثنا/ ما تن به تن بر شه انبیا) و در پایان بانوگشسپ‌نامه بیت (بگفتم من این داستان را تمام/ ابر مصطفی آتش از ما سلام) آمده است. از این دو بیت نمی‌توان نتیجه قطعی گرفت که کاتب دست‌نویس پاریس، مسلمان بوده زیرا چه‌بسا این ابیات در دست‌نویس مبنای کار او وجود داشته ولی کاتب هنگام کتابت دست‌نویس خود، آن‌ها را حذف نکرده است. در دست‌نویسی از شاهنامه مضبوط در کتابخانه ملی به شماره ۵-۲۲۲۳۶، که به دست کاتبی زردشتی به نام سیاوش پسر سیاوخش پسر رستم، کتابت شده مشابه این رویداد را نیز می‌توان دید.^(۶) در این دست‌نویس شماری از منظومه‌های پهلوانی هم در میان داستان‌های شاهنامه کتابت شده است (ر.ک: تهمتن‌نامه، ۱۴۰۱، ص. ۸۴). کاتب زردشتی این دست‌نویس، هنگام کتابت ابیات شاهنامه، حفظ امانت کرده و حتی در مقدمه شاهنامه که محل مناسبی برای ورود اندیشه‌های زردشتی او است دخل و تصرفی نکرده است اما در منظومه‌های پهلوانی این دست‌نویس، بارها شاهد ورود باورهای ملی و یا اندیشه‌های زردشتی مذهب کاتب هستیم. با این توضیح

می‌توان احتمال داد که کاتب دست‌نویس پاریس بر دین بهی بوده و به دلیل تعصبات مذهبی خود، در هر جا که پهلوانان ملی مسلمان خوانده شده بودند ضبط متن را تغییر داده که این ضبط‌ها بعدها در چاپ سنگی نیز راه یافته است. فرضیه دیگر این که هم دست‌نویس پاریس و هم چاپ سنگی، از مادر نسخه‌ای که این دخل و تصرفات در آن روی داده بود بهره برده‌اند و همین امر سبب خویشاوندی هر دوی آن‌ها شده است.

ب. دلیل دیگر وقوع این دستکاری‌ها در دست‌نویس پاریس و چاپ سنگی، این است که کاتب مسلمان بوده اما از سنت‌های شعری و تأثیرات محیطی و فرهنگی دوره‌ای که جهانگیرنامه در آن پدید آمده آگاهی نداشته است به همین دلیل به گمان او، چون پهلوانان خاندان رستم، سال‌ها پیش از ظهور اسلام زندگی می‌کردند پس می‌بایست بر دین زردشت باشند و از آنجاکه شاهنامه نیز این نکته را تأیید می‌کند (فردوسی، ۱۳۸۶، ۱۵/۹۹۳/۱۷۰) پس قاعدتاً در جهانگیرنامه نیز باید این دسته پهلوانان بر دین بهی باشند. این نکته سبب شده که کاتب دست‌نویس پاریس و یا مادر نسخه آن، در هر بیتی که به مسلمان بودن رستم و ایرانیان اشاره داشته است دست‌برد و ضبط دلخواه خود را بیاورد.

۵- نتیجه‌گیری

بر پایه آنچه آمد می‌توان به نتایج زیر دست یافت:

۱. کاتبان آن دسته دست‌نویس‌های معتبر و شناخته شده شاهنامه که در سده‌های هفتم تا نهم کتابت شده‌اند، همگی مسلمان هستند و در نسخه‌های تاکنون شناخته شده متعلق به این دوره، از کاتبان زردشتی نشانی نیست. تصرفات و دستکاری‌های کاتبان مسلمان در اثبات حقایق مذهب خود، گاه ملایم و به‌دوراز خشونت و گاه متعصبانه و شدیدالحن است. جدال‌های عقیدتی کاتبان، اغلب در مقدمه شاهنامه و در جاهایی آمده که از پیامبر اسلام (ص) و وصی ایشان نام برده شده است، ولی در بطن داستان‌ها معمولاً نشانی از این تصرفات نیست. از آنجاکه برخی کاتبان مسلمان، این بخش‌های شاهنامه را محل مناسبی برای ورود عقاید دینی خود می‌یافتند، پس فرصت را مغتنم شمردند و بیت‌هایی را به‌منظور تثبیت مذهب تشیع فردوسی و یا انتساب او به مذهب تسنن، به متن افزودند که محل قرار گرفتن برخی از این افزوده‌ها، در دست‌نویس‌ها متفاوت است و این خود قرینه آشکاری است که می‌توان در اصالت برخی ابیات مذهبی که به شاهنامه وارد شده‌اند، تردید نمود.

۲. در برخی متون پهلوانی متقدم، گاهی ابیاتی مذهبی الحاقی دیده می‌شود که موضوع آن‌ها ستایش پیامبر اسلام (ص) و یا حب امام علی (ع) است، درست همان موضوعی که در دست‌نویس‌های شاهنامه نیز دیده می‌شود، اما در برخی دست‌نویس‌های

فرامرنامه بزرگ، جدال‌های دینی کاتبان زردشتی نیز وارد شده است؛ به گونه‌ای که کاتبان این دست‌نویس‌ها با تغییر دادن برخی ضبط‌ها و یا افزودن بیت‌هایی به متن، به ستایش پیامبر دین‌بهی پرداخته‌اند.

۳. جهانگیرنامه تنها منظومه پهلوانی است که بسامد جدال‌های مذهبی کاتبان در برخی دست‌نویس‌های آن بالا است. در دست‌نویسی از این منظومه مضبوط در کتابخانه ملی پاریس و نیز در چاپ سنگی آن، دستکاری‌های مذهبی کاتبان کاملاً مشهود است؛ به این معنی که کاتب هر جا واژه‌ای دینی یافته آن را تغییر داده که این نکته سبب شده مضمون اصلی این منظومه که جنگ میان ایرانیان مسلمان با کافران و بت‌پرستان است به جنگ میان ایرانیان به‌دین با بت‌پرستان تغییر یابد.

۶- یادداشت‌ها

۱. بررسی دقیق دستکاری‌های ایدئولوژیکی کاتبان شاهنامه و متون پهلوانی پس از آن، خود تحقیق مفصل و جامعی می‌طلبد که از حوصله این گفتار خارج است. نگارنده به دلیل رعایت حجم و نیز به دلیل این که هدف اصلی از نگارش این مقاله، تبیین فضای فکری و مذهبی جهانگیرنامه بود تنها به بررسی جدال‌های مذهبی کاتبان شیعی مذهب، اهل تسنن و یا زردشتی در دست‌نویس‌های معتبر شاهنامه و متون پهلوانی پس از آن پرداخت و از بررسی سایر تأثیرات مذهبی چشم‌پوشی کرد.
۲. برای آشنایی بیشتر با این دست‌نویس‌ها و دیدن علائم اختصاری آن‌ها، بنگرید به: (فردوسی، ۱۳۸۶، صص. سیزده - چهارده).
۳. در دست‌نویس سن ژوزف تنها بیت دوم آمده است (فردوسی، ۱۳۸۹، صص. ۴۴۸ ب).
۴. بر پایه قرائن موجود، این نظریه اعتباری ندارد و بی‌تردید روایت جهانگیرنامه، در دوره اسلامی و پس از شهرت داستان رستم و سهراب پدید آمده است.
۵. پیش از این متن، عبارت «هو الله» به خط دیگری آمده است.
۶. برای آگاهی بیشتر درباره این دست‌نویس، ر.ک: (تهمت‌نامه، ۱۴۰۱، صص. ۸۴).

کتابنامه

- آیدنلو، س. (۱۳۸۷). (← رستم‌نامه).
- آیدنلو، س. (۱۳۸۸). متون منظوم پهلوانی. تهران: سمت.
- آیدنلو، س. (۱۳۹۰). دفتر خسروان، برگزیده شاهنامه فردوسی، تهران: سخن.
- آیدنلو، س. (۱۳۹۱). (← طومار نقالی شاهنامه).
- امیدسالار، م. (۱۳۸۱). «بیان ادبی و بیان عامیانه در حماسه‌های فارسی»، جستارهای شاهنامه‌شناسی و مباحث ادبی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، صص ۴۳۸-۴۶۰.
- امیدسالار، م. (۱۳۸۹). «مجمَل التّواریخ والقصص»، سی‌ودو مقاله در نقد و تصحیح متون ادبی، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، صص ۴۱۰-۴۴۹.
- اوشیدری، ج. (۱۳۸۶). دانش‌نامه مزدیسنا، تهران: مرکز.
- ایران‌شاه بن ابی‌الخیر. (۱۳۷۰). بهمن‌نامه، تصحیح رحیم عقیقی، تهران: علمی و فرهنگی.
- بانوگشسپ‌نامه. (۱۳۸۲). تصحیح روح‌انگیز کراچی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- تهمتن‌نامه. (۱۴۰۱). تصحیح و تحقیق رضا غفوری، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- جهانبخش، ج. (۱۳۷۸). راهنمای تصحیح متون، تهران: میراث مکتوب.
- جهانبخش، ج. (۱۳۸۵). «بلای کاتبان باسواد»، گزارش میراث، سال اول، دوره دوم، شماره اول، صص ۱۲-۱۳.
- جهانتاب، ا. (۱۳۸۱). «جهانگیرنامه»، دانشنامه ادب فارسی، ادب فارسی در افغانستان، جلد سوم، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، صص ۳۰۰-۳۰۳.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۶۴). «معرفی و ارزیابی برخی از دست‌نویس‌های شاهنامه»، ایران‌نامه، شماره ۱۱، صص ۳۷۸-۴۰۶.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۶۵). «پادداشت‌هایی بر تصحیح انتقادی بر مثال شاهنامه (۱)»، ایران‌نامه، شماره ۱۵، صص ۳۶۲-۳۹۰.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۷۱). «روش نوینی در نقد»، ایران‌شناسی، شماره ۱۴، صص ۳۴۶-۳۵۴.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۷۲). «معرفی قطعات الحاقی شاهنامه»، گل‌رنج‌های کهن، به کوشش علی‌دهباشی، تهران: مرکز، صص ۱۷۰-۱۲۷.
- خالقی مطلق، ج. (۱۳۸۶). حماسه، تهران: مرکز دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی.
- خطیبی، ا. (۱۳۸۵) الف. «کاتب خوش‌ذوق و در‌دسر مصحح»، درباره شاهنامه، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، صص ۴۹-۶۸.
- خطیبی، ا. (۱۳۸۵) ب. «شاهنامه‌ای کهن، همخوانی بخشی از نسخه سعدلو با کهن‌ترین نسخه کامل شاهنامه»، درباره

- شاهنامه، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، صص ۱۱۱-۱۲۸.
- دوستخواه، ج. (۱۳۸۰). «رهنمودی دیگر به افزودگی چهار بیت در دیباچه شاهنامه»، حماسه ایران یادمانی از فراسوی هزاره‌ها، تهران: آگه، صص ۱۱۳-۱۱۹.
- ذوالفقاری، ح.، و جعفری (قنوتی)، م. (۱۳۹۴). «جهانگیرنامه»، دانشنامه فرهنگ مردم ایران، جلد سوم، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، صص ۲۴۷-۲۴۹.
- رستم‌نامه. (۱۳۸۷). به کوشش سجاد آیدنلو، تهران: میراث مکتوب.
- ریپکا، ی. (۱۳۸۵). تاریخ ادبیات ایران، ترجمه ابوالقاسم سّری، تهران: سخن.
- زّین‌فبانامه. (۱۳۹۳). تصحیح سجاد آیدنلو، تهران: سخن.
- زّین‌کوب، ع. (۱۳۷۷). «روش علمی در نقد و تصحیح متون ادبی»، آینه میراث، سال اول، شماره اول، صص ۴۶-۵۳.
- شاپوران، ع. (۱۴۰۰). «بررسی دستکاری‌های کاتب نسخه قاهره، مورخ ۷۴۱ ق، در متن شاهنامه»، آینه میراث، دوره ۱۹، شماره ۱، صص ۳۵-۵۹.
- شریفی، م. (۱۳۸۷). فرهنگ ادبیات فارسی، تهران: فرهنگ نشر نو.
- شفیعی کدکنی، م. (۱۳۸۳). «نقش ایدئولوژیک نسخه‌بدل‌ها»، نامه بهارستان، سال پنجم، شماره ۱، صص ۹۳-۱۱۰.
- صفا، ذ. (۱۳۶۳). حماسه‌سرایی در ایران، تهران: امیرکبیر.
- طومار نقالی شاهنامه. (۱۳۹۱). به کوشش سجاد آیدنلو، تهران: به‌نگار.
- غفوری، ر.، و امینی، م. (۱۳۹۳). «بررسی عناصر دینی و اندیشه‌های عرفانی در حماسه جهانگیرنامه»، کاوش‌نامه، دوره ۱۵، شماره ۲۸، صص ۲۹۳-۳۱۶.
- فرامرزننامه. (۱۳۲۴ ه.ق.). به اهتمام رستم تفتی، بمبئی: چاپخانه فیض رسان.
- فرامرزننامه بزرگ. (۱۳۹۴). به کوشش ماریولین فان زوتفن- ابوالفضل خطیبی، تهران: سخن.
- فردوسی، ا. (۱۳۷۹). شاهنامه فردوسی همراه با خمسة نظامی. [نسخه سعدلوا]. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- فردوسی، ا. (۱۳۸۶). شاهنامه، تصحیح جلال خالقی مطلق، جلد ششم تصحیح محمود امیدسالار، جلد هفتم تصحیح ابوالفضل خطیبی، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- فردوسی، ا. (۱۳۸۹) شاهنامه، نسخه کتابخانه شرقی وابسته به دانشگاه سن ژوزف بیروت، به کوشش ایرج افشار و محمود امیدسالار، تهران: طلایه.
- فردوسی، ا. (بی تا). شاهنامه، دست‌نویس کتابخانه ملی به شماره ۵-۲۲۲۳۶.
- مادح، ق. (۱۳۲۵). جهانگیرنامه. چاپ اردشیر بشاهی [چاپ سنگی]. بمبئی.

مادح، ق. (۱۳۸۰). جهانگیرنامه، به کوشش ضیاءالدین سجادی، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران- دانشگاه مکیل.

مادح، ق. (بی تا). جهانگیرنامه، دست‌نویس کتابخانه ایندیا آفیس به شماره Eth.894.

مادح، ق. (بی تا). جهانگیرنامه، دست‌نویس کتابخانه ملی پاریس به شماره Supplement persan 498.

مادح، ق. (بی تا). جهانگیرنامه، دست‌نویس کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۱۶۷۷۷.

مادح، ق. (بی تا). جهانگیرنامه، دست‌نویس کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۴۳۶۷.

مادح، ق. (بی تا). جهانگیرنامه، مندرج در دست‌نویس شاهنامه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران به شماره ۵۱۷۴. مایل هروی، ن. (۱۳۸۰). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

محقق، م. (۱۳۸۰). ← مادح، قاسم.

مختاری. (۱۳۹۷). شهریارنامه، تصحیح رضا غفوری، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

مرزبان فارسی، ر. (۱۳۹۹). فرامرنامه کوچک، تصحیح ابوالفضل خطیبی - رضا غفوری، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

مصاحب، غ. (۱۳۸۱). دایرةالمعارف فارسی، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.

مول، ژ. (۱۳۵۴). دیباچه شاهنامه، ترجمه جهانگیر افکاری، تهران: سازمان کتاب‌های جیبی.

مهراد، ح. (۱۳۹۷). «تاریخ سرایش منظومه حماسی جهانگیرنامه قاسم مادح»، پژوهشنامه ادب حماسی، سال چهاردهم، شماره اول، صص ۱۹۳-۲۰۵.

نقیسی، س. (۱۳۴۴). تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی، تهران: فروغی.

نولدکه، ت. (۱۳۸۴). حماسه‌ی ملی ایران، ترجمه بزرگ علوی، تهران: نگاه.

نیازکار، ف. (۱۳۸۶). «جهانگیرنامه»، دانشنامه زبان و ادب فارسی، جلد دوم، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، صص ۵۹۳-۵۹۵.

De Blios, F. (1998). "Epics", *Iranica*, Edited by Ehsan Yarshater, New York, vol 8. pp 474-477

Zutphen, M. (2014), *Farāmarz, the Sistāni Hero: Texts and Traditions of the Farāmarznāme and the Persian Epic Cycle*, Brill: Leiden.